

واقعات ملامحمد خطاشوشتري (ره)

(در نوحه و ماتم شهيدان كربلا)

مقدمه و تصحيح :

ابوالقاسم رادفر

دانشگاه آزاد اسلامی واحد جیرفت

۱۳۹۰

سرشناسه : خطای شوشتری ، محمد ، قرن ۱۳ ق .
 عنوان و نام پدید آور : واقعات ملا محمد خطا شوشتری (ره) در نوحه وماتم شهیدان کربلا /
 مقدمه وتصحیح ابوالقاسم راد فر .
 مشخصات نشر : جیرفت : دانشگاه آزاد اسلامی (جیرفت) ، ۱۳۸۸ .
 مشخصات ظاهری : ط . ۱۸۲ ص .
 شابک : ۹۷۸-۹۶۴-۲۲۳-۳۳۳-۵ : ۳۰۰۰ ریال
 وضعیت فهرست نویسی : فیا
 موضوع : شعر فارسی - قرن ۱۳ ق .
 موضوع : شعر مذهبی - قرن ۱۳ ق .
 موضوع : مرثیه و مرثیه سرایی
 شناسه افزوده : رادفر ، ابوالقاسم . مصحح . مقدمه نویس
 شناسه افزوده : دانشگاه آزاد اسلامی . واحد جیرفت
 رده بندی کنگره : ۱۳۸۸ ۲ و PIR ۸/۷۰۱۳/
 رده بندی دیویی : ۸۰۵ / ۱
 شماره کتابشناسی ملی : ۰۸۶۸۶۷۱

نام کتاب : واقعات ملا محمد خطا شوشتری (ره)

مقدمه وتصحیح : ابوالقاسم راد فر

ناشر : انتشارات دانشگاه آزاد اسلامی واحد جیرفت

نوبت چاپ : اول - ۱۳۹۰

تیراژ : ۲۰۰۰ نسخه

لیتوگرافی ، چاپ و صحافی : سازمان چاپ و انتشارات دانشگاه آزاد اسلامی

شابک : ۹۷۸-۹۶۴-۲۲۳-۳۳۳-۵

قیمت : ۳۰۰۰ ریال

رثاء و مرثیه عموماً بر اشعاری اطلاق می‌شود که شاعر در ماتم و از دست دادن عزیزان و دوستان و مصائب پیشوایان - بویژه ائمه اطهار علیهم السلام - می‌سراید و آن را همراه مویه و زاری سر می‌دهد.

در اصطلاح ادبی، «مرثیه نوعی شعر بوده است، مرکب از ابیاتی که به طور متناوب یکی از آنها دارای وزن شش رکنی بوده است و دیگری وزن پنج رکنی داشته. چون مرثی و مصائب را غالباً در قالب این نوع شعر می‌ریخته‌اند این نام اکنون غالباً جهت مرثی به کار می‌رود.

یا مرثیه در لغت ستودن مرده باشد و در اصطلاح شعری را گویند که مشتمل باشد بر اظهار تحسر و تأسف به نسبت با موتی» (رادفر، ۱۳۶۸: ج ۲، ص ۱۰۱۸).

مرثیه‌سرا، نوحه‌سرایی را طوری آغاز می‌کند که در ضمن آن بتواند به برشمردن اوصاف پسندیده و مناقب و بزرگی‌های شخصیت از دست رفته بپردازد و صاحبان عزا را به صبر و شکیبایی و مفاهیم ارزشمند زندگی پس از مرگ و اینکه زندگی این دنیا زودگذر است دعوت کند؛ ولی آنچه بیشتر در ادبیات فارسی مداول شده و مرسوم است - و در واقع بخش اساسی مرثی زبان فارسی را تشکیل می‌دهد - همانا ذکر مصائب سالار شهیدان حسین بن علی (ع) و اعوان و انصار آن حضرت در واقعه جانگداز کربلاست که شعرای معتقد چه شیعه و چه سنی و حتی هندو و باورمندان به حقانیت حضرت امام حسین (ع) را بر آن داشته که شعر یا اشعاری درباره این حادثه دلخراش بسرایند.

البته ذکر این نکته ضرور است که مرثیه‌سرایی فقط به این نوع محدود نمی‌شود، بلکه اشعار مرثیه به صورت‌های دیگری نیز وجود دارد.

مطالعه تاریخ شعر فارسی از قدیم‌ترین ایام تاکنون نشان می‌دهد که شعر مرثیه از زمان رودکی - با اشعاری که رودکی در رثای شهید بلخی و دیگران سروده - آغاز شده است یا برخی اشعار دیگر که از معاصران رودکی چون ربنجی بخارایی و عماره مروزی به جا مانده است؛ البته اشعار دیگری هم از نوع مرثیه از رودکی داریم که صرفاً در رثای پادشاه یا امیر و وزیر نیست، بلکه بیان حالات درونی و احساسات و عواطف شخصی است که به دور از هر گونه تصنع و تکلف گفته شده مانند این شعر معروف:

وندن نهان سرشک همی باری

ای آنکه غمگنی و سزاواری

یا قصیده معروف نونیه رودکی:

مرا بسود و فرو ریخت هر چه دندان بود نبود دندان لا بل چراغ تابان بود
که حاکی از تألمات روحی و مراتب حزن و اندوه شاعر به جهت از دست دادن ایام جوانی و
فرا رسیدن دوران پیری و تنگدستی است.

شاعران فارسی زبان در بیان احساسات درونی خویش در فقدان عزیزان و خویشاوندان از قالب-
های قصیده، ترجیع‌بند، ترکیب‌بند، مثنوی، غزل، رباعی، قطعه استفاده کرده‌اند که بررسی اجمالی
دواوین شعرا و تذکرها مبین این نظر است (رادفر، ۱۳۶۹، صص ۹-۱۰).

مرثیه‌ها را به انواع گوناگون چون: رسمی و تشریفاتی، شخصی و مهم‌تر از همه مذهبی تقسیم
می‌کنند که بحث ما در این کوتاه سخن بیان مرثیه‌های مذهبی است که اختصاص به مذهب تشیع
دارد. البته این بدان معنا نیست که سرایندگان سایر مذاهب و کیش‌ها همان طور که اشاره شد، بدان
نپرداخته باشند.

قدیم‌ترین کتاب در این باره، *روضه‌الشهدا* اثر ملا حسین واعظ کاشفی است که در رثای شهدای
کربلا نوشته شده است. توجه شعرا به موضوعات مذهبی اگرچه از زمان کسایی آغاز شد، اما رواج
آن بیشتر از سده‌های نهم و دهم است بویژه مرثیه‌سرایی - آن هم از نوع مذهبی - از زمان محتشم
کاشانی (متوفی ۹۹۶) رسماً مورد توجه قرار گرفت. محتشم سرودن مرثیه را در کنار قصیده‌سرایی
و مدح وجهه همت خود قرار داد و باب تازه‌ای در این قسم شعر باز کرد و بحق در سرودن مرثیه
قدرت و مهارت بسزایی از خود نشان داد و گویندگان بسیاری را به دنبال خود کشاند. گویندگانی
چون وصال، صباحی بیدگلی و ... ترکیب‌بند مؤثر و سوزناک محتشم در شرح وقایع کربلا گویای
این واقعیت است. پس از سرودن این ترکیب‌بند، در دوران بعد در کمتر دیوان شعری برمی‌خوریم
که شاعر آن در اشعار مرثیه خود متأثر از اشعار مرثیه محتشم بوده باشد مانند مرثیه‌های یغمای
جندقی و ملک‌الشعرا بهار (همان، صص ۱۱-۱۲، به اختصار و تغییر)*

حتی این تأثیرپذیری در شعر شاعران فارسی‌گوی شبه قاره - صرف‌نظر از اردو سرایان آن
سرزمین - به وضوح دیده می‌شود و بدون اغراق می‌توان گفت که چه شاعران ایرانی مهاجر در
شبه قاره در طی دوران بویژه از دوران صفویه به بعد و چه شاعران مرثیه‌سرای اردو کاملاً روش و
شیوه شاعران مرثیه‌سرای ایرانی بویژه محتشم کاشانی را در سرودن مرثیه مذهبی خود دنبال کرده-
اند. البته این نکته را درباره شاعران پارسی‌گوی دیگر سرزمین‌ها نیز باید گفت که فعلاً ما را با آن
کاری نیست، ولی در حد اختصار به موضوع مرثیه‌سرایی در شبه قاره خواهیم پرداخت.

در زمینه مرثیه‌سرایی در زبان اردو ظاهراً قدیم‌ترین اثر به نثر اردو کتاب ده فصل اثر فضل‌ی شاعر
است که به سال ۱۱۴۵ هـ. ق. آن را از کتاب *روضه‌الشهدا* ملا حسین واعظ کاشفی در شرح
وقایع طف به اردو برگردانده است.

شاه ولی الله یا شمس ولی الله دکنی (۱۰۷۹-۱۱۵۵ هـ) متخلص به «ولی» متولد اورنگ آباد و متوفی در احمدآباد گجرات نخستین شاعر بزرگ اردو است که دیوان شعرش در دست است. مقام او را در شاعری اردو همسنگ رودکی در شعر فارسی و «چاسر» در شعر انگلیسی دانسته‌اند. ولی سه بار به دهلی سفر کرد. در سفر سوم دیوان غزلیات اردو را به پایتخت برد که مقبول خاص و عام و سرمشق شاعران دهلی واقع شد. «ولی» شاعر اهل بیت بود و مثنوی ده مجلس را در مرثیه شهدای کربلا به اردو سرود که مانند دوازده بند مرثیه محتشم کاشی (در زبان فارسی) در اوج شهرت است (مشایخ فریدنی، ۱۳۶۹: ص ۹ و ۱۲).

شاعر بزرگ اردو در قرن دوازدهم هجری میر تقی متخلص به «میر» بود که در غزل اردو «ریخته» استاد شاعران بعد به شمار می‌رفت. به علاوه وی در سرودن قصیده و مرثیه شهدای کربلا و سایر فنون شعری نیز مهارت داشت. در اواخر عمر به لکهنو منتقل گردید و در آنجا مورد اکرام و محبت آصف‌الدوله خراسانی نواب آوده واقع شد.

از شعرای معروف دیگر که در دهلی و لکهنو معاصر «میر» بودند، میرزا محمد رفیع سودا و میرحسن و مصحفی بسیار مشهورند. این گویندگان در ترقی شعر اردو و پیراستن آن از واژه‌های نامأنوس هندی و کثرت استعمال کلمات فارسی و سرودن غزل با دقت خیال و تشبیهات عمیق (سبک هندی) و سرودن مراثی برای شهدای کربلا سهم بسزایی داشتند (همان، ص ۹).

اما آنچه بیش از همه درباره شعر مراثی در شبه قاره باید گفته شود، اوج و رواج آن در حیدرآباد بویژه شهر لکهنو است که همواره شاعران و سرایندگان بزرگ اشعار مراثی به زبان فارسی و اردو را در دامان خود پرورش داده است. بعضاً شاعرانی نیز وجود داشته‌اند که از ایران کوچیده و در سرزمین هند نشو و نما کرده و در زمینه مرثیه آثار ارزنده‌ای از خود به یادگار گذاشته‌اند. اما در حال حاضر سخن درباره تاریخچه مرثیه‌سرایی در شبه قاره نیست که این خود نوشتن چندین کتاب و رساله را می‌طلبد. فقط هدف بیان اجمالی از این جریان - آن هم در لکهنو - است تا ما را به سرگذشت مرثیه‌سرایی نامی و پارسی گوی ایرانی که در این سرزمین بالیده و کتاب معروفی به نام *واقعات* در مراثی شهدای کربلا علیهم السلام سروده برساند. آن هم کسی نیست جز ملا خطای شوشتری که پس از بیان اجمالی مرثیه‌سرایی در لکهنو بدان پرداخته و سپس اثر معروف او را که بیانگر شور و احساس و بیان حزن و اندوه این شاعر شوشتری است، جهت استفاده علاقه‌مندان به حادثه دلخراش کربلا و جریان‌های آن واقعه عظیم سراسر شور و حماسه ذکر می‌کنیم. بدین نیست که نشان دهیم عاشقان حضرت اباعبدالله حسین بن علی (ع) و یاران باوفایش در اقصا نقاط جهان این بزرگ فاجعه انسانی را که سراسر حاکی از بیان آزادت و اعتقاد و درد و آلم است، فراموش

نکرده و نمی‌کنند. عظیم حماسه‌ای که در تمام ادوار تاریخ از زمان شهادت سرور و سالار شهیدان همواره برای آزادگان جهان نشانه‌ای از خودگذشتگی، ایثار، بزرگی، حق‌طلبی و آزادگی بوده است. البته ذکر این نکته را لازم می‌دانم که اگرچه تمام این اشعار از نظر زبان و رعایت زیباشناختی شعر در حد مطلوب و درخشانی نیستند و بعضاً ایراداتی بدان‌ها وارد است، اما از جهت بیان شور و احساس و ارادت شاعر به حضرت امام بزرگوار (علیهم السلام) و یارانش در حد توان او در خور توجه و اعتناست.

مرثیه‌سرایی در لکهنو

بعد از حمله نادرشاه به هند و قتل عام مردم دهلی (۱۱ ذیحجه ۱۱۵۱ هـ) و یورش‌های هفتگانه احمد شاه درانی افغان، سردار او - منتهی به سال ۱۱۷۶ هـ - به آن شهر، شهر دهلی دچار آشفته‌گی و انحطاط شد، ولی در لکهنو یک سلطنت مستقل شیعی به نام سلسله نواب اوده قد برافراشت. مؤسس این سلسله میرمحمد امین (وفات ۱۱۵۱ هـ) از سادات نیشابور بود که برای تجارت به هند رفت و در آنجا به خدمت محمد شاه گورکانی درآمد. او بر اثر شجاعت و کاردانی در مقامات دولتی و نظامی ترقی کرد و سرداری نام‌آور گردید. محمد شاه به وی لقب سعادت خان و برهان‌الملک داد و او را به امارت و وزارت و سپس حکمرانی اله‌آباد و بنارس و اوده منصوب کرد. برهان‌الملک به این نواحی امنیت و آرامش بخشید و در لکهنو حکومتی تأسیس کرد که تا اشغال کامل هند توسط ارتش انگلیس (۱۲۷۴ هـ / ۱۸۵۲ م.) ادامه داشت.

بعد از برهان‌الملک نه تن از اعقاب او یکی بعد از دیگری با عنوان نواب و شاه مدتی بیش از صد سال بر قسمت بزرگی از هند مرکزی و شمالی حکمرانی کردند ...

ایرانی‌الاصل بودن و سیاست نواب اوده و علاقه ایشان به تشیع، سفر ایرانیان را به هند که به سبب تعصب اورنگ زیب و اخلاف او متوقف شده بود، تجدید کرد. منتهی این بار بیشتر علمای دین و طلاب و اهل منبر و وعاظ بودند که قوانین تشیع را برای دولت لکهنو تدوین و محاکم آن دولت را اداره کردند و در مساجد و حسینیه‌ها ضمن اجرای شعائر مذهبی به تقویت حکومت شیعه اوده پرداختند...

چون تشیع در لکهنو شعار استقلال و مذهب رسمی بود، رسم عزاداری ایام عاشورا و شبیه‌گردانی و تعزیه‌خوانی و روضه‌خوانی و به راه انداختن دسته‌های عزا با ذوالجناح و غم‌های رنگارنگ و طوق و نخل و حجله قاسم و نعش در آنجا رونق بسیار داشت. تعزیه‌نامه‌ها و روضه‌ها در امام باره (حسینیه)های باشکوه شهر به فارسی و اردو بود. چون حکمرانان اوده به زبان فارسی و اردو علاقه‌مند بودند، شاعران غالباً به این دو زبان شعر می‌سرودند و این هر دو زبان برای همگان به طور یکسان، مفهوم می‌شد. به علاوه هنر روضه‌خوانی برای شهدای کربلا که از عهد سلاطین

دکن بین مسلمانان هند رایج بود در عهد نواب آوَّده به منتهای کمال رسید. در این عهد شاهکارهایی از شعر گریه‌آور در وصف واقعه «طفه» سروده شد که در فارسی هم بی‌نظیر است. بزرگ‌ترین مرثیه سرایان اردو میربیر علی انیس (۱۲۱۶ یا ۱۲۱۷ - ۱۲۹۱ هـ) و میرزا سلامت علی دبیر بودند که تا امروز در محافل مذهبی و رادیوهای هند و پاکستان و بنگلادش مرثی ایشان در دهه اول محرم با آهنگ مخصوص ترنم می‌شود.

اردوی این مرثی مانند اردوی غزل ریخته و سایر اشعاری که در عهد شاهان آوَّده در لکهنو ساخته شده به صبغه ایرانی و کثرت لغات فارسی ممتاز است. (مشایخ فریدنی، ۱۳۶۵: ص ۹ و ۱۰).

همان طور که اشاره شد، در دربار آوَّده، در جنب سرایندگانی که اشعار مرثی خود را به زبان اردو می‌گفتند، شاعرانی هم وجود داشتند که مرثی خود را به هر دو زبان فارسی و اردو می‌سرودند. البته بحث مفصل در این باره خود حدیثی مفصل است که فعلاً ما را با آن کاری نیست. فقط باید اشاره شود که برخی شاعران که بیشتر از ایران به لکهنو کوچیده بودند، زبان فارسی را برای سرودن اشعار خود - بویژه اشعار مرثی - انتخاب کرده بودند که ملاً خطای شوشتری یکی از آنانست.

خطای شوشتری (۱۱۷۵ - پس از ۱۲۲۲ ق)

ملا محمد شوشتری متخلص به خطا فرزند ملا محمد صادق عالم، شاعر و موسیقیدان ایرانی در شوشتر چشم به جهان گشود. در سه سالگی به خلیل نازمی‌های زادگاهش همراه پدر و مادر خود به کر بلا کوچید. در آنجا آموزش‌های ابتدایی را فراگرفت. دو دوازده سالگی مدرسه را ترک کرد و رهسپار بغداد شد. در پانزده سالگی والدینش را از دست داد و نزد مادر بزرگش به بهبهان رفت. در آن شهر تحت سرپرستی فخرالامرا محمد جعفرخان بیگلر بیگی بهبهان به تحصیل ادامه داد. در رمضان ۱۱۹۴ ق پس از آنکه از انفجار در بهبهان توسط سردار قنات - یکی از بخش‌های قم - جان سالم به در برد، به بوشهر گریخت. در آنجا مدتی نزد شیخ ناصرالدین حاکم آن شهر زندگی کرد. پس از مدتی به شیراز رفت و مدت سه سال مهمان محمد خان زال حاکم خشت شد. در طول این اقامت ازدواج کرد و دارای سه فرزند گردید. همچنین به جرگه شعرای شیراز پیوست و تعزیه‌داری و مرثیه‌خوانی را در پیش گرفت. سپس مقارن با هرج و مرج ناشی از کشمکش خاندان زندیه و چپاول مردم خشت به وسیله طایفه لر همراه خانواده‌اش به بوشهر رفت. در آن شهر ضمن سخنوری شغلی برای خود پیدا کرد. به زودی از طریق نظم و نثرش شهرت یافت و با معرفی محمد خلیل خان ایلچی از بازرگانان بزرگ شهر نزد «جونز» افسر انگلیسی شرکت بازرگانی

انگلیس در بصره به کار پرداخت. اما پس از شش ماه از کار دست کشید و با مالی که گرد آورده بود به سوی بوشهر حرکت کرد. در راه بر اثر حمله دزدان دریایی سرمایه‌اش را از دست داد و ناچار نزد شیخ ناصرالدین به بصره رفت. پس از مدتی همسر و فرزندانش نیز به او پیوستند. چندی در کربلا از محضر علمای بزرگ استفاده کرد و سپس با گرفتن سفارش نامه‌هایی از آنان برای آصف‌الدوله بهادر، نواب اوده (حک ۱۱۸۸-۱۲۱۲ ق) به هندوستان رفت. پس از ورود به لکهنو به دستگاه آصف‌الدوله راه یافت و به کسوت کتابخوانان دربار آمد. آصف‌الدوله به خطا خلعت بخشید و او را به روضه‌خوانی در تعزیه خانه شاهی گماشت. به گفته میرعبداللطیف شوشتری (متوفی ۱۲۲۰ ق) مؤلف *تحفة العالم* و شاعر ایرانی مقیم لکهنو که در آن شهر با خطا مجالست و مصاحبت داشت، مجالس تعزیه و مرثی‌وی به گونه‌ای بود که همه حاضران را سخت می‌گریانند. پس از مرگ آصف‌الدوله (۱۲۱۲ ق) به دلیل وجود تفرقه در دربار اوده، مورد مخالفت گروهی از درباریان قرار گرفت، اما با پشتیبانی علامه تفضل حسین خان (متوفی ۱۲۱۵ ق) از ارکان مهم دربار به کارش ادامه داد. پس از وفات وی، به نواب میرزا سعادت علی خان (حک ۱۲۱۲-۱۲۲۹ ق) متوسل شد و هجده سال در خدمت او به سر برد. گویند که در تهنیت و تاریخ جلوس وی شعری هم سرود. چون سعادت علی خان درگذشت، به نواب غازی‌الدین حیدرخان (حک ۱۲۲۹-۱۲۴۳ ق) پیوست. سرانجام در لکهنو درگذشت و همان‌جا به خاک سپرده شد. یکی از پسرانش به نام صواب شوشتری که ظاهراً در جوانی درگذشته بود، در همان جا مدفون است. بیشتر اشعار خطا از نوع نوحه و مرثیه است، اما غزلها و قصیده‌هایی هم دارد. او در قصیده از سلمان ساوجی پیروی کرده است. آثارش عبارتند از: ۱- مثنوی *مهر و ماه* که هنگام تحصیل در بهبهان سروده و نسخه دست‌نویسی از آن در دست نیست. ۲- *بحرالبیکا* که مجموعه‌ای از سروده‌ها و نوشته‌های وی در مصائب امامان به ویژه امام حسین (ع) است. خطا این مجموعه را پیش از ۱۱۹۴ ق در یک «چشمه»، چهار «نهر» و شصت «دجله» تدوین کرد. ۳- *شوشتری گفتار*، شامل مجموعه‌ای از مثنوی‌ها، ترجیع‌بندها، قطعات ماده تاریخ‌ها، غزلیات، رباعیات، لطایف و ظرایف و تعبیر خواب. ۴- مثنوی *بحر وصال* در بیان دل‌باختگی جوانی ایرانی و دختری هندو در بنارس. دست‌نویسی از این مثنوی به شماره ۵۴۸۲/۱ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نگهداری می‌شود. ۵- *کنزالملوک* که هنگام اقامت در کربلا به خواهش یکی از دانشمندان آن شهر به نظم درآورد. ۶- *دیوان خطا* که میرعبداللطیف شوشتری مؤلف *تحفة العالم* شمار ابیات آن را دوازده هزار بیت ذکر کرده است. ۷- *مناقب حضرت علی (ع)*، که گویا نسخه دست‌نویس کوتاهی (۴۰ صفحه) از آن نزد مولانا سید محمد حسین در «سکر دوی» پاکستان محفوظ بوده است. عارف نوشاهی احتمال داده که این رساله بخشی از یک کتاب دیگر و نه یک کتاب مستقل باشد. ۸- *واقعات ملا محمد خطا شوشتری*، گردآورده محمد تقی

علی‌خان کربلایی، حاوی مجموعه مرثیه‌هایی که خطا در رثای امام حسین (ع) و اهل بیت (ع) سروده است (لکهنو، ۱۸۹۰ م، سنگی، ۲۴۶ صفحه). ۹- جام جهان‌نما که مهم‌ترین و جامع‌ترین آثار خطا به شمار می‌رود. وی این اثر را در لکهنو به نگارش درآورد و آن را به نواب غازی‌الدین حیدرخان تقدیم کرد. جام جهان‌نما دایرةالمعارفی از علوم و فنون کهن و جدید است و در یک مقدمه، هشت «میخانه» و یک خاتمه فراهم شده است. موضوعات اصلی هشت «میخانه» آن عبارتند از: ۱- سرگذشت نویسنده از تولد تا تألیف کتاب، اثبات واجب الوجود، افلاک، ستارگان، نفوس، عقول، عناصر، آبا و امهات، موالید، معادن، فرشتگان، جانوران، پرندگان (زمینی و دریایی)، آدم، پیدایش ابلیس، اختلاف مذاهب، قیامت و ادوار فلک، علم بیان، جفر، عمل تکائیر، ریاضیات. ۲- دین هندوان هندوستان، اصلیت فرقه وهابیه، چگونگی دین زردشتی ۳- اقوال و افعال دانشمندان متقدم و متأخر، کشف دنیای جدید به وسیله فیلسوفان مسیحی ۴- علم کیمیا، پندهای حکیمان و مسائل موسیقی و سماع، امت محمدی، آرای فیلسوفان معاصر انگلستان درباره دانش هیت و ستاره‌شناسی. ۵- گزارش گردیدن یک نفر سنی به مذهب شیعه، عجایب و غرایب هفت اقلیم، شرح شهرها و قریه‌های فرنگستان از راه کلکته تا فرنگستان و از آنجا تا قسطنطنیه و بغداد، مقولات حکمت‌آمیز صوفیان ۶- وضع خطوط و حروف الفبا و قلم از ابتدا تا امروز، علم رمل، حلال و حرام در شرع محمدی، احوال مفضل ائمه اطهار ۷- مرثیه‌های سروده نگارنده کتاب در سوگ اهل بیت: منظومه‌های دیگر نگارنده کتاب درباره کتاب ذخیره اسکندرانی ۸- حبس دم که عاملان این فن انجام می‌دهند، نشئه باده، غلو ارادت نصیریان به حضرت علی (ع). خاتمه کتاب نیز در بی وفایی دنیا و نصایح چند تن از اصحاب طریقت است. از مطالب مهم این کتاب می‌توان به اطلاعات جالب خطا در مورد کتابخانه نواب آصف‌الدوله و فهرست آن اشاره کرد. «میخانه» هفتم این کتاب از لحاظ فرهنگی و تاریخی ارزش بسیاری دارد. چرا که در آن از تاریخ بنای امام‌باره (حسینیه) وزیرالممالک در ۱۱۹۸ ق در لکهنو، تاریخ مسجد و امام باره احداث شده توسط مهدی علیخان در ۱۲۰۹ ق در کنار رودخانه «گومتی»، تاریخ ارسال بیست هزار روبیه از سوی راجه «جها و لعل» و همسرش برای تعمیر قبه حضرت ابوالفضل عباس (ع) و جز آنها سخن رفته است. مطالب ارزشمند مؤلف درباره علوم جدید و نخستین برخوردهای مسلمانان با اروپا و علوم و معارف اروپایی هم از دیگر فواید این کتاب محسوب می‌شود. دو دست‌نویس از جام جهان‌نما وجود دارد: ۱- دست‌نویسی که به شماره ۵۱۳۹/۲۱۲۷ در گنجینه شیرانی دانشگاه پنجاب در لاهور نگهداری می‌شود. ۲- دست‌نویسی که به شماره ۵ در کتابخانه خصوصی آقا خورشید احمد خان در اسلام‌آباد یافت می‌شود.

الف: مرثیه‌سرایی در ایران

رادفر، ابوالقاسم (۱۳۶۹). *چند مرثیه از شاعران پارسی‌گوی، چاپ دوم، تهران: امیرکبیر.*

_____ (۱۳۶۸). *فرهنگ بلاغی- ادبی، تهران: اطلاعات، ج ۲.*

برای اطلاعات بیشتر علاوه بر منابعی که در کتاب *چند مرثیه از شاعران پارسی‌گوی* تألیف نگارنده، (تهران: امیرکبیر، چاپ دوم، ۱۳۶۹) ص ۱۳ آمده رک:

۱- *دایرةالمعارف تشیع* (۱۳۷۳). زیر نظر احمد صدر حاج سید جوادی و دیگران، تهران: بنیاد

خیریه و فرهنگی شط، ج ۴، چاپ اول، ذیل: تعزیه (و منابع آن).

۲- *فرهنگنامه ادبی فارسی* دانشنامه ادب فارسی (۱۳۷۶). به سرپرستی حسن انوشه، تهران:

سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، چاپ اول، ذیل: مرثیه (به همراه منابع مقاله ص ص ۱۲۴۳-۱۲۴۴).

۳- *نشریه فرهنگ و اندیشه* (عزاداری ۱، ۱۳۸۴ و ۲، ۱۳۸۵)، س ۴، ش ۱۶ (زمستان) و س ۵، ش ۱۷ (بهار) (مجموعه مقالات) و ...

ب: مرثیه‌سرایی در شبه قاره

۱- *دانشنامه ادب فارسی، ادب فارسی در شبه قاره* (۱۳۷۵). به سرپرستی حسن انوشه، ج ۳،

تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، صفحات متعدد (البته در ج ۱ و ۲ هم ضمن زندگینامه‌های افراد در مرثیه‌های کربلا آثاری آمده است که علاقه‌مندان می‌توانند بدان‌ها رجوع کنند).

۲- *دایرةالمعارف تشیع* (۱۳۶۸). همان، تهران: سازمان دایرةالمعارف تشیع، چاپ اول ذیل:

انیس (و منابع آن ص ص ۵۸۹-۵۹۰).

۳- مشایخ فریدنی، محمد حسین (۱۳۶۵). «پیوستگی‌های اردو با فارسی دری»، *نشر دانش*، س ۶، ش ۴، خرداد و تیر.

ج: خطای شوشتری

۱- آقا بزرگ طهرانی، محمد محسن. *الذریعه الی تصانیف الشیعه* (۱۳۲۲)، تهران: اسلامیه، ج

۱، ج ۹، بخش ۱، ص ۲۹۷-۲۹۸.

۲- *اثر آفرینان* (۱۳۷۷). زیر نظر سید کمال حاج سید جوادی، با همکاری عبدالحسین نوایی،

تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی ایران، ج ۱، ج ۲، ص ۳۵۰.

۳- دیوان بیگی شیرازی، احمد (۱۳۶۵). *حدیقه‌الشعرا، به تصحیح و تحشیه عبدالحسین نوایی،*

تهران: زرین ج ۱، ج ۱، ص ۵۷۲ و ج ۲، ص ۱۰۷۱-۱۰۷۲.

- ۴- شاهد، محمد اقبال (۱۳۷۶). «جام جهان‌نما [سیاحت‌نامه هندوستان]»، *نامه پارسی*، س ۲، ش ۳، پاییز، ص ۲۵۶-۲۶۱.
- ۵- شوشتری، میرعبداللطیف (۱۲۱۶ ق). *تحفة العالم*، حیدرآباد دکن: (چاپ سنگی)، ص ۳۵۶-۳۵۷.
- ۶- صبا، مولوی مظفر حسین (۱۳۴۳ ش). *تذکره روز روشن*، تهران: رازی، ص ۲۴۱-۲۴۲.
- ۷- مشار، خانبابا (۱۳۴۱). *مؤلفین کتب چاپی فارسی و عربی*، تهران: بی‌نا، ج ۳، ص ۲۰.
- ۸- منزوی، احمد (۱۳۶۲). *فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان*، اسلام‌آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، ج ۱، ص ۸۱۲.
- ۹- مهرین شوشتری، عباس (۱۳۵۲). *تاریخ زبان و ادبیات ایران در خارج از ایران*، تهران: ماننی، ص ۱۳۸.
- ۱۰- نوشاهی، عارف (۱۳۸۱). *مقالات عارف*، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار، ص ۲۴۰-۲۴۹.